

א. א. אורבך: בעלי התוספות

מאת יצחק טברסקי

[א]

מחקר שיטתי היסטורי על בעלי התוספות, אותם ארזי הלבנון, גיבורי התורה, אשר עלמלו ללא ליאות ובהתמכרות מתמדת בפרשנות התורה, בעיקר זו שבעל-פה, ובהעלאת מסקנות פסקניות אשר תלמדה את בני ישראל את המעשה אשר יעשו, ציפה זה כבר לתיקון מחקרי סינתטי. פרשה נכבדה זו בתולדות ישראל — פרשה אישית וספרותית, חברתית ותרבותית גם יחד, — הייתה לגואל אשר, תוך הבנה היסטורית וראייה מעמיקה, יצבור את החומרים הפזורים במקורות המרובים בדפוס ובכתבי-יד (תוספות, ספרי פסקים, שאלות-ותשובות, פירושים, פיוטים, ספרי-פולמוס) ובעבודות המחקר שנעשו במאה השנים האחרונות, יסדרם סידור שיטתי, יבדקם בדיקה היסטורית ועניינית, ויקים בניין גדול אשר בתוכו יוקצו מדורים מיוחדים לכל בעלי התוספות החשובים, סגולותיהם ותרומותיהם לתרבות ולחיים היהודיים בימי-הביניים בכלל, ולתולדות ההלכה בפרט. כבר יש, במידה מסוימת, מחקרים מכשירי-קרקע, אבל העבודה הפרופורטיונית, אם אפשר להתבטא כך, טרם הושלמה. צונץ, מיכל, גרוס, אפטוביצר, ואחרים שקדו ואספו שפע נתונים ביוגרפיים וידיעות ספרותיות על בעלי התוספות. כמרכן מצויים מחקרים ומונוגראפיות מיוחדים על אישים בודדים המייצגים פנים שונים של תקופה זו, הנמשכת יותר ממאתיים שנה באמצע ימי-הביניים. נוכל להזכיר לדוגמה את עבודתו הכוללת של פוננסקי על "חכמי צרפת מפרשי המקרא"; את המבוא הרחב של אפטוביצר לראב"ה, שמצד אחד הוא שייך גם לסוג המחקרים הכוללים, שכן הוא מכיל ידיעות על כל החכמים והספרים הנזכרים בכתבי הראב"ה, ומצד שני הוא שייך לסוג המונוגראפיות ההיסטוריות המפורטות, שכן יש בו סיכום ממצה על הראב"ה — תולדות חייו וספריו; את המחקרים של רי"ן אפשטיין על ר' יהודה בן נתן (ריב"ן), חתן רש"י; של אברהם עפשטיין על ר' שמואל בן ר' קלונימוס; של ש. אלבק על הראב"ן; של ד. רוזין על הרשב"ם כמפרש המקרא; של אייגוס על המהר"ם מרוטנבורג; של גרוס על הר"ש משאנץ; של א. ח. פריימן על הרא"ש. ועוד ועוד. כמו כן יש לציין עבודות מקיפות יותר על תולדות ההלכה, תולדות הפוסקים, או תולדות התרבות היהודית בכלל, כגון ספרי א. ה. וייס, ח. טשרנוביץ, ומ. גידעמאן, המקצים מקום נכבד גם לבעלי התוספות בצרפת ואשכנז, אך כיוון שדגנו בספריהם בתקופות מקיפות מאוד, אין לצפות מהם לחידושים מפתיעים בתחום בעלי התוספות דווקא.

אולם, למרות כל ההישגים הללו — והרבה מהם בחינת נכסי צאן ברזל, אשר מסקנותיהם הן "סוף הוראה" בעניינים מסוימים — אפשר לומר שעדיין הפרוץ מרובה על העומד. אחת הסיבות לכך היא, בלי ספק, האדישות או ההסתייגות כלפי הנושא בכלל. סמל לאדישות או לזיקה המצומצמת של "חכמת ישראל" במאה הי"ט למקצוע חשוב זה של תולדות ההלכה ונושאי כליה יש למצוא באי-התעניינותו של גדול הביבליוגראפים, שטיינשניידר, בעניין זה וברשימה האלפביתית-הערטילאית של בעלי התוספות אשר הביא צונץ בספרו *Zur Geschichte und Literatur*. ספק אם היו מוכשרים מבחינה נפשית להזיקק לתולדות ההלכה ובעיותיה.

לכן טובה כפולה היטיב עמנו ד"ר אפרים אורבך, אישיות ידועה בתוגי החוקרים והמלומדים של ימינו בשל עיוניו ומסותיו בהיסטוריה היהודית בימי-הביניים ובמהות ההלכה ותולדותיה, בהגישו לנו את ספרו הגדול — מבחינה כמותית ואיכותית גם יחד — "בעלי

התוספות: תולדותיהם, חיבוריהם ושיטתם". ואמנם, אין זה סיכום — אותו הסיכום הנוחץ והמקוה — בלבד, אלא גם מילוי החסרון במידה ידועה: יש בו בספר זה הצעת החידושים שהעלה המחבר לרגל עיונו המקורי בכל סבך הבעיות הכרוכות במסכת אישית-ספרותית זו. המחבר הראה בעליל מה גדול כוח הסיכום והצמצום, שמביא לא בלבד לראיית היער בכללותו, אלא אף לקביעת צורתם המדויקת של עצי היער — ארזיו ושיחיו. המחבר מסתמך על כל החוקרים שקדמו לו (אשר מקצתם הזכרנו למעלה), דוחה השערות פורחות ומקיים מסקנות שרירות; דורש, לפעמים, סמוכים להנחה בלתי-מוכחת או מפתח הערה מבריקה. אין ד"ר אורבך מצביע על מאמר או ספר ושולח את קוראיו לעיין בו, אלא משלב בתוך דיוניו באופן תמציתי ובסגנון שוטף את דברי מחבר פלוני או אלמוני, וכך הוציא מתחת ידו ספר-שימוש, אשר כל המבקש ידיעות בעניין זה יפנה אליו ויעיין בו. הבקיאיות והמקוריות, הסיכום והחידוש נתמזגו מזיגה נאה.

המחבר מעביר תחת שבט ביקורתו ומונה את כל הבעיות הספרותיות העולות מתוך פרשה זו: חלקי פירוש רש"י שאינם שלו, הרכבו של "ספר הישר", והותו של "ספר הישר הקטן", פירוש למסכת תמיד המיוחס לראב"ד, פירוש לספרא המיוחס לר"ש משאנץ, פירושו של ר' אליעזר ממיץ למסכת נדרים, ספר "צפנת פענח" המיוחס לראב"ה, ספר "גן בושם" אשר הרבה חוקרים מייחסים אותו לר' יהודה החסיד — הם אחדים מן הנושאים הבעייתיים, אשר כל המצוי אצל ספרות זו דש בהם ואשר המחבר מסכם את הדעות השונות שהושמעו ביחס אליהם, מקבל ומנמק הצעה מסוימת, או מציע פתרון חדש. כל האישים החשובים וגם הרבה בלתי-חשובים, היוצרים והמחדשים, החותמים והעורכים — כולם עוברים לפנינו בספר זה: תלמידי רש"י, התניו ונכדיו, חסידי אשכנז ובעלי התוספות שהיו בה, חכמי צרפת ואשכנז במאות ה"ג וה"ד. הרבה תרם המחבר לזיהוי או לבידור זהותם של אישים בודדים, כמו: ר' שמעיה תלמידו של רש"י; ר' יוסף מאורליאנש, הוא "בכור שור"; ר' יוסף פורת; תלמידי רבנו תם בביהם, היינו: ר' אליעזר בר' יצחק מפרגא, ר' יצחק בר' יעקב הלבן, ר' פטר בן יוסף ועוד, ר' שמחה בר' שמואל משפירא.

לרגל סיכומו או בידורו דוחה המחבר שיטות אשר קנו להן שביטה במחקר, או שהוא מתפלמס עמהן. כך, למשל, מפרין אורבך את השערותיו של אפטוביצר שהיו שני ספרים נפרדים בשם "מחזור ויטרי" שיצאו מתחת ידי שני תלמידי רש"י: ר' שמעיה ור' שמחה. באותה פרשה, על סמך תיקון גרסה ב"מרדכי" (תולין, סימן תשכה) מ"בן בתו" ל"בן ביתו", דוחה המחבר את הדעה — אין הוא מזכיר של מי דעה זו, ובודאי כוונתו לצונץ ("רש"י", בתרגומו העברי של בלוך, וארשה 1862, עמ' כט, ב) — שהיה ר' שמעיה נכדו של רש"י. כמו כן, והפעם בעקבות אפטוביצר, מסתייג אורבך משיטתו הידועה של פרופ' י. נ. אפשטיין ז"ל המקימה גדר בין שיטתם ותוספותיהם של חכמי ורמיה מצד זה וחכמי מאגנצה מצד זה. הסתייגותו מבוססת — וכנראה, בצדק — על מציאות יסודות משותפים ביניהם. המחבר מרבה להתפלמס עם א. ה. וייס, בעיקר נגד התיאור המגמתי שתיאר את רבנו תם; הוא מוקיע גם את חוסר הביקורתיות וחוסר הדייקנות בדעותיו של טשרנוביץ. יש להעיר שאין אורבך מחטט בכתבי-יד ומחפש דקדוקי עניות המאפשרים או מצדיקים ביקורת, שכן אין מטרתו ביקורת לשמה. אין הוא אלא נוקט בכלל הידוע ש"אין משוא-פנים בתורה", וממילא יש לפעמים צורך בביקורת.

מבנה הספר הוא בחינת כלל ופרט וכלל, וכל חלק לא יצא אלא ללמד על הברו ולזרוק עליו אור חדש. כך פותח אורבך בשבה הנושא והשיבותו המכרעת בלימוד התורה ועובר לתיאור התהוות התוספות בכלל ועריכתן, הדפסתן ותפוצתן של ה"תוספות שלנו" (כלומר התוספות הנדפסות על גיליון הגמרא, בניגוד לתוספות המרובות שנשארו בכתבי-יד). כדי להגדיר ביתר בהירות את הסוג הספרותי של התוספות, וגם משום ש"התהוות התוספות אין לבדדה מהופעות דומות בספרות

הלאטינית של ימי הביניים" (עמ' 27), מתאר הוא את הגלוסות לקדכס יוסיטיניוס ומשווה את שתי היצירות הללו, תוך עמידה על המיוחד שבהן. מכאן נכנס הוא במישרים לעצם העניין ומתאר בסדר כרונולוגי פחות או יותר — לפעמים מופרע הסדר הזמני בגלל התחשבות בתנאים גיאוגרפיים — את יוצרי הספרות הזאת, בעלי התוספות עצמם. באים כאן הארה ביוגרפית, הערכה ספרותית, ניתוח קטעים נבחרים, קביעת מקומה של האישיות הנדונה בחיים החברתיים ובהתפתחות ההלכה. בדרך כלל, דיונים אלה הם מקיפים, ובמקרים מרובים אף חודגים ממסגרת ביוגרפית או ספרותית ונכנסים לפני ולפנים של בעיות חברתיות, כלכליות, ואף מדיניות בחיי היהודים בימי הביניים. הקורא ימצא, למשל, חומר מאלף בעניינים שונים כמו את הקלון, השכרת בתים, חרם היישוב, "דינא דמלכותא", תעשיית יין, מקצצי מטבעות, ועוד. היכוכים פנימיים בתוך הקהילות והתנגשויות חיצוניות-פיאודאליות, דפוסי חיים עצמאיים על השוני והגוון שבהם יחד עם דפוסי התקופה הכלליים שהטביעו את חותמם עליהם, מתוארים ומוסברים — מה באקראי ובעקיפים, מה במחשבה תחילה ובמישרים. המחבר מתגלה כאן כהיסטוריון ער, חודר ומעמיק עד השיתין.

יש להעיר שלא בכל מקום הדיון שווה. יחס המנהיג לחברה המאורגנת ומקומו בתוכה אינם מוסברים כל-צורכם. המחבר השכיל לצטט קטעים מרובים המשקפים את המציאות ההיסטורית של ימי הביניים, אך אין הם מתפרשים על-ידי כל צורכם. ספרות-הלוואי, כגון פירושים ופיוטים, שהבטיח המחבר לדון בה (עמ' 31), לפעמים מוסברת ולפעמים מוזנחת; בעיקר תמוה משום מה התעלם מתיאור ה"תקנות" וניתוחן, שהרי אין כמותן להבהרת תהליכי ההשפעה ההדדית בין ההלכה והמציאות. חלקו של רבנו תם בתקנות שו"ם המפורסמות, למשל, נזכר כמאמר המוסגר, ואין יותר מאשר ציון ביבליוגרפי היועץ לקורא לפנות לספרו של פינקלשטיין (Jewish Self-Government in the Middle Ages) ולביקורת של פרופ' בער (עמ' 80). כמו כן — ועוד נעיר על עניין חשוב זה — הדיון בפרקים אלה, המהווים רוב בניינו ורוב מניינו של הספר והעולים על הפרקים הכלליים בסוף, הוא יותר מדי אנושי-פסיכולוגי (ראה, למשל, "פתרון החלומות" של אורבך, עמ' 174) ופחות מדי עיוני-הלכי. נדמה שהגדיש המחבר את סאת הגישה ההיסטורית-פסיכולוגית, ודבר זה הוא בעוכריהם של ניתוח הלכי והבנה הלכית מדויקים. הרבה ענייני-הלכה מסובכים נתפסים ומתפרשים אך ורק במסגרת גורמים אישיים ונפשיים או במערכת מסיבות היסטוריות מתחלפות — ויש בכך עוול מיתודולוגי למושגי-יסוד ותהליכים פנימיים של ההלכה. כבר הוקיע גדליה אלון ז"ל (תרביץ, תרצ"ט) את סכנת הסילוף הרובצת לפתח גישה סוציולוגית חד-צדדית, המעמידה את כללות ההלכה, תולדותיה והתפתחותה, על גורמים מקומיים-חברתיים.

פה ושם נדמה שהארגון החיצוני של הפרקים לקוי במקצת, שכן לפעמים הוא מפריד בין הדברים או מדביק נפרדים. כך, למשל, הפרק "תלמידי רבנו תם בצרפת" עוסק בראשונה באישים בני-דורו של רבנו תם שהיה להם שית-ושיג אתו, ידידים ויריבים כאחד, ורק בסוף דן בתלמידיו הצרפתיים. אך דברי תלמידי רבנו תם בשאר ארצות אירופה פוזרים בדפי הספר במקומות שונים, וחבל שלא זימנם המחבר לאכסניה אחת, לכל הפחות לשם רשימה כוללת או סיכום קצר המעמיד אותנו על היקף השפעתו של רבנו תם. הוא הדיון בנוגע לפרק על "הררי ובית מדרשו". אין הוא מרכיב את כל התלמידים המרובים שנהרו לישיבתו המפורסמת בדמפירה, שהיתה במלוא מובן הביטוי עיר ואם בישראל בימי הביניים. משום כך אין לנו תמונה שלכה של פעולותיו הפדגוגיות של הר"י, שרישומן ניכר בכל צרפת, לרבות פרובאנס, ואשכנז.

בסוף הספר באים שני פרקים כלליים (יב, יג), הראשון בנוי על טהרת הטכניקה ומהווה חטיבה מיוחדת שאפשר להפרידה משאר הספר על נקלה. הוא דן בתוספות הנדפסות של כל מסכת ומסכת לחוד, רושם את שמות הראשונים הנזכרים בהן, מנסה לזהות את מקורן העיקרי בתוספות שאנן,

תוספות טוך, תוספות איברא, וכדומה, ובדרך כלל גם קובע *terminus ad quem* לעריכתן. רובן ככולן של מסקנות הפרק הזה כבר ניתנו לציבור הקוראים בשנת 1937 בספרו הגרמני של המחבר: *Die Entstehung und Redaktion unserer Tossafot*.

הפרק האחרון, עשיר התוכן ורבה ההיקף, המשתרע על פני חמשים עמוד, מסכם את "דרכם של בעלי התוספות בפירוש התלמוד ובפסק ההלכה". הוא מתאר בפרוטרוט את שיטתם הפרשנית של בעלי התוספות, שכינה אותה המחבר בשם "השיטה הדיאלקטית-ביקורתית" (עיין להלן בהערותינו). על פרק זה — ובמידה ידועה על הספר כולו, שהוא תוצאת עבודה ממושכת של עשרים שנה בערך — אפשר לקרוא את מאמרו הידוע של ההיסטוריון הצרפתי הגדול *Fustel de Coulanges*: "une vie d'analyse pour une heure de synthèse".

ספר גדול זה, המאלף ומגרה כאחד בסכמו את הישגי המחקר ההיסטורי ובציינו את האפשרויות המרובות להרחבת המחקר והעמקתו, ייהפך בלי ספק לאחד מספרי היסוד והמופת בשטח ההיסטוריוגרפיה של ימי-הביניים ובפרט של תולדות הספרות ההלכית. הוא מגלה חריצות ודייקנות, בקיאות מופלגת, שליטה ריבונית בכל מכמני ההלכה, ועל הכול: אהבה ומסירות — המניע הנפשי העיקרי להתמדתו העצומה. יש לציין שלא קלקלה כאן האהבה את השורה: המחבר חתר — אם גם לא תמיד, לפי ראות עיני המבקר, הצליח — להגיע אל האמת, ניסה לעמוד על סגולותיהם האופייניות של האישים הגדולים ועל התהליכים ההיסטוריים של התקופה כולה.

מבחינה מסוימת, ספר זה הוא גם חלוץ במחקר סינטיסי הלכית-ספרותי. עדיין לא זכתה שום אסכולה לחיבור מקיף ולדיון ממצה: לא חכמי ספרד, שזכו לתשומת-לב ניכרת, אולי בגלל השתייכותם ההיסטורית ל"תורה-הזב" אשר משך את החוקרים מאז ומתמיד; לא חכמי פרובאנס, שהזונוהו כמעט לגמרי על-ידי המחקר ההיסטורי (וכדאי להזכיר לטובה את תרומותיו של ב. ז. בנדיקט בנידון זה — עיין בעיקר "תרביץ", כב); והוא הדין לחכמי אשכנז המאוחרים, חכמי פולין במאה הט"ו, וחכמי ליטא האחרונים. אף תרומותיהם הספרותיות של הגאונים ודרכי לימודם לא זכו למחקר סינטיסי הלכית-ספרותי או סיכום שיטתי, ושמא יש בקדימתם של בעלי התוספות מעין עדות לחשיבותן המכרעת של התוספות בלימוד התורה.

בגלל חשיבותם של הספר ונושאו גם יחד יש להעיר עליו הערות שונות, הן הערות שיטתיות והן הערות עובדתיות.

[ב]

מחקר ענפי כזה מושתת כמובן על עקרונות מיתודולוגיים או הנהיגותיים יסודיים הקובעים את צביון המחקר ומהלכו. אחד העקרונות הללו הוא השוואה לתופעות דומות מקבילות בהיסטוריה כללית. כבר בהקדמה מכריז המחבר ואומר: "הקבלתי את עולמם כנגד המתרחש בסביבה הנוצרית, שבתוכה ישבו ועמה נשאו ונתנו" (עמ' 6). הכרזה זו חוזרת ונשנית בכמה מקומות (שיצוינו להלן). אמנם, כדי להימנע מ"השקפות מעניינות" (שם) ולהעמיד תריס בפני "הכללות ומסקנות נחפזות" (עמ' 18), מזהיר מחברנו בפני החלטה פזיזה או שרירותית בקשר לשאלה "מי הוא המשפיע ומי המושפע" (עמ' 27). זאת אומרת, שהמחבר רוצה להסתפק בדרך כלל בציון הקבלות גרידה ומסתייג מקביעת השפעה ישירה. והרי במקרים כאלה של השפעה, אמיתית או מדומה, נחשבים היהודים לרוב למושפעים והנוצרים למשפיעים. צינורות ההשפעה נחשבים כמכוונים לצד אחד בלבד. לכן ראוייה גישתו הזהירה והמאופקת של אורבך לשבח.

אולם, עם כל העניין שיש בהקבלות המלומדות אשר טרח המחבר וצברן, אתה עומד לרוב ותוהה: הקבלה זו, מה היא עושה? כל עוד אין המחבר מנסה להתחקות על שורשי התופעות ולגלות, אם אפשר, את הסיבות והגורמים ההיסטוריים אשר הולידו אותן — ויש בזה כר נרחב לתרומות

מקוריות בשטחים שונים של מדעי הרוח והחברה, בייחוד בשטח הסוציולוגיה של המדע — הרי ציון הקבלות הוא או חידוד שכלי המשקף את בקיאותו של הכותב או הד רפה לשיטות היסטוריות מיושנות המחפשות *Zeitgeist* ("רוח התקופה" בלשונו של אורבך ; — עמ' 14). אם מטרת הכותב אך ורק ציון תופעות תרבותיות מקבילות, ללא רמז השפעה כלשהי, הרי אין צורך להצטמצם ולהקביל הקבלות קרובות בזמן ומקום. אדרבה, אם כוונתו להראות ברבים על שותפות רוחנית בלתי-מודעת או תגובה אחידה (טבעית) למצבים או גירויים דומים — אחדות ה"challenge and response" בלשונו המפורסמת של טוינבי — עדיף היה להצביע על תופעות דומות בארצות שונות ובתקופות שונות. אם משווים, למשל תורות מוסריות מקראיות לבנייני-מחשבה אחרים, של סין או של הודו, למשל — ברור שהכוונה אינה אלא לגלות הקבלות מעניינות המעידות על מצב של "אכן רוח [אוניברסאלית] היא באנוש", ולא לקבוע השפעה. עצם העובדה שהמחבר מציין הקבלות בנות אותה ארץ ואותה מאה ונמנע מהבאת הקבלות אחרות — ויש כאלו למכביר, כפי שנדגים להלן — מעידה כמאה עדים שתחת ההקבלה האובייקטיבית בעלמא מסתתר רצון לקביעת השפעה. ובאמת נקלע אורבך בין הקבלה להשפעה (עיין, למשל, עמ' 27, 56, 525 ועוד). יתר מכן, אפילו ההקבלות ברובן מדומות, שכן ההבדל המהותי עולה על הדמיון השטחי.

אורבך מניח שהתוספות דומות ל-*glossae* שנכתבו על גיליונות הספרים של קודקס יוסטיניאנוס במשך המאות הי"ב והי"ג. ותכף להנחה, מגביל את עצמו ומודד שיש שוני יסודי בין התוספות והגלוסות, שוני הנובע מאופיים המנוגד של התלמוד, שהוא רחוק מלהיות "קורפוס יוריס", והקודקס, שהוא ספרידינים מובהק. לכן נאלץ המחבר להצטמצם ולומר שההשוואה היא בראש וראשונה בין התוספות ובין הגלוסות הנוצריות לכתבי-הקודש, הוולגאטה, ולא לספרי הדינים הרומיים והקאנוניים (עמ' 28).

האמת היא שבינתיים פג טעמה של כל ההקבלה. ראשית, התכונה העיקרית של עבודת הגלוסאטורים היא, לפי דעתו המוסמכת של Kantorowitz, ה"פוסק האחרון" בעניינים אלה בעיני אורבך, דווקא תוספותיהם לקודקס, עבודה שהתחילה ב-Guarnerius, "אבי המדע החוקי", בלשונו של Kantorowitz. הגלוסות לכתבי-הקודש הן שניות-במעלה. שנית, אם מצביע המחבר על הגלוסות לכתבי-הקודש, עליו למצוא סמוכים אצלנו בתחום פרשנות המקרא. ועוד, גלוסות לכתבי-הקודש, בניגוד לגלוסות המשפטיות מביט-מדרשם של Guarnerius ו-Accursius, אינן תופעה חדשה במאה הי"ב. כבר במאה הט' מוצאים אנו *Glosa Ordinaria* לוולגאטה שיצאה מעטו של Walafriid Strabo, משורר ומלומד צרפתי שהסתופף בצל קורתם של צאצאי קארל הגדול. הקבלות כאלו יש בהן כדי להעיד רק על שכיחותו של סוג ספרותי מסוים שהודקקו לו "אנשי-הלכה" ועורכיהם בכל מקום ובכל זמן.

בעניין זה כדאי להעיר שתי הערות נוספות: (א) אם בכלל אפשר לדרוש סמוכים בין הגלוסות ובין סוג ספרותי יהודי, יש לפנות להגהות והשגות, בעיקר של חכמי פרוכאנס. כאן אפשר למצוא תכונות משותפות: סגנון קצר וקולע, תערובת של ביקורת שלילית, הוספות פרשניות, ציון מקבילות, וכדומה, ובעיקר, העובדה המרכזית שהללו נתחברו וניתוספו לספרי-דינים ופסקים ולא לספרי-תלמוד. (ב) מכל סוגי הגלוסות: *summulae*, *distinctiones*, *continuationes*, הסוג הקרוב לנו ביותר הוא *quaestio disputata*, שתפקידו לגשר בין החוק הפורמאלי הנהוג הרווח, לתאם בין ההלכה העיונית והמעשה היום-יומי; והרי התוספות, ואין צורך להזכיר השו"ת, גרושות דיונים כאלה.

ד"ר אורבך מראה שמרת מריס, אשתו של רבנו תם (לא ברור על יסוד מה הוא מניח שהיא אשתו השנייה), "כמו שאר הנשים במשפחתו של רש"י זכתה ליחס של כבוד" (עמ' 56). הוא קובע — הפעם לא במונחי הקבלה אלא השפעה — ש"הסגנון, שבו מדברים על נשים בחוג זה, מגלה השפעה של

יחס מקובל לאשה במעמד־האבירים הנוצרי" (שם). אך כלום רש"י וצאצאיו, המצויים ועומדים "לאהוב אשתו כגופו ולכבדה יותר מגופו", זקוקים ללמוד פרק בהלכות נשים מאבירים ואצילים נוצריים? איזה קשר או דמיון — ו"השפעה" מאן דכר שמה — יש בין תורת *amour courtois* ובין יחס רציני של כבוד והוקרה לרבניות או סתם נשים יהודיות שהצטיינו בידיעות (בנידון שלנו) או במידות נעלות? יתר מכך, מבחינה כרונולוגית פשוטה, תורת ה"אהבה החצרנית" התפתחה בדרום־צרפת, בעיקר במאה ה"ב, ובזמן רש"י ורבנו תם טרם התפשטה השפעתה לצרפת הצפונית.

השוואה מוזרה מאוד מעלה המחבר בין רבנו תם ובין Peter Abelard, בעל הספר החשוב Sic et Non ואחד מגדולי השיטה הדיאלקטית במדעים התיאולוגיים. המחבר רוצה למצוא שורשים ל"סגנונו הקשה ולשונו הנמרצת של רבנו תם" (עמ' 74), כפי שהשתקפו והתבטאו בהתכתבותו הנרגשת עם רבנו משולם ממלון, ב־Zeitgeist של המאה ה"ב באירופה המערבית ולראותם כ"ביטוי לרוח התקופה שבה הוא חי" (שם). מספיק לומר — אפילו נסכים כאן לעיקרון של השוואה — שאבילארדוס, התלמיד המתקומם נגד רבותיו ושואף לעצמאות אינטלקטואלית, הוא יותר בבחינת רבנו משולם, העומד על דעתו המקורית בכל תוקף וממאן להיכנע ללחץ של מורו, מאשר בבחינת רבנו תם, המתואר כתלמיד־חכם גאה השואף להגמוניה הלכית. אם מתאוה המחבר לציין הקבלה כללית לשיטתו של רבנו תם, עדיף להזכיר אישיות כ־Gratian, ועבודתו היסודית במשפט קאנוני. בכלל היה מרבה לגלות השוואות קרובות יותר בתחום המשפט קאנוני מאשר בתחום המשפט הרומי — השוואות שמגלה היסטוריון מחוכם, בלי שיש קשר אורגאני־אמיתי בין התופעות.

בנוגע לשכיחותן של לשון נמרצת, הטומנת בחובה גם פגיעה באישיות הזולת, ועצמאות או אפילו עזות אינטלקטואלית, יכול וצריך היה המחבר להגיע לידי הכללה על יסוד עובדות יהודיות גרידה. אילו כינס פרטים מסויימים הפוזרים בספרו וגם הוסיף כאלה שלא נזכרו, היה מתקבל תיאור כללי משכנע של ערנות שכלית ועצמאות תקיפה. בשעה שהוא משרטט שרטוטים אופייניים לדמותו של הריב"ן, למשל, מזכיר אורבך שלא נמע הריב"ן מלבקר את חותנו רש"י ביקורת חופשית (עמ' 38). הוא הדין בנוגע לרשב"ם (עמ' 45). למה לו, אם כן, לתעות בשדות זרים ולחפש הקבלות ל"סגנון קשה ולשון נמרצת" אצל אבילארדוס וסיעתו, בשעה שיכול הוא להצביע על תופעות סגנוניות דומות אצל ר' יוסף קרא (פירוש לישעיה ב, כ), או אצל הראב"ע, הראב"ד, הר"ה והרמב"ן (בכל מקום). תיאור כללי כזה היה עוזר גם להבנת היסוד הפולמוסי החזק בספרות הרבנית של ימי־הביניים.

תמוה למה ראה המחבר להזכיר במיוחד ששאלת נדוניה "שלא גבו קודם מיתת נשותיהם" (dos profecticia; עמ' 187) העסיקה גם את הגלוסאטורים של המשפט הרומי; הרי יש הרבה בעיית משפטיות משותפות. האם משום שקאנטורוביץ מקדיש עמודים אחדים לבעיה זו במיוחד? דבריו על בעלי התוספות באשכנז בדור השני — הפוסקים והחסידים — מדגיש המחבר הבדל חשוב ההולך ומתפתח בין חכמי אשכנז לבין חכמי צרפת. הראשונים הולכים ומתמסרים לספרי פוסקים, וחיבור תוספות נעשה אצלם עניין משני. הקבלה לכך — וכאן שוב נימת ההשפעה גוברת — יש למצוא בספרי המשפט (Rechtsbücher) של הגרמנים, ואף התקופה בין 1200 לבין 1500 ידועה כ"תקופת ספרי המשפט" (עמ' 285). לא נאריך בדברים על ערך השוואה זו, הנראית ברובה מלאכותית. יש הבדלים בולטים, בעריכה ובמגמה, בין שני מיני ספרי המשפט, ואין לשים אותם בכפיפה אחת.

סגנון אנונימי הוא מן המפורסמות בכתיבת ימי־הביניים ומצוי בכל תחומי־העיון: הלכה, פילוסופיה, היסטוריה, הן אצלנו והן אצלם (עיינו, למשל בספרו של Crescas' Critique of Aristotle, Wolfson עמ' 6). מחברנו (עמ' 525) מצמצם את היקף דיונו בעניין זה לספרי הפסק וקובצי התוספות, משוה את המצב ה"אלמוני" של התוספות ל"ספרות המשפטית הקאנונית במאה ה"ב [ש] היא רובה ככולה

אנונימית", ומפרש עובדה פשוטה זו, בעקבות קאנטורוביץ, על רקע תיאולוגי: "האמת היא של אלקים ואיזה בן אדם יכול לכנותה כאמת שלו" (והי מובאה מילולית מספרו של קאנטורוביץ, וצריך היה לסמנה כך. אגב, ההערה של אורבך מציינת עמ' 111, וצריך להיות עמ' 213). ברור, שזוהי העברה בלתי-מוצדקת ובלתי-מותאמת של דרכי מחשבה נוצרית לספרות יהודית. יתר מכן, דומה שיש כאן ערבוביה בשימוש במושג "אנונימיות", המשתמע כאמת לשני פנים: כתיבה בעילום-שם או השתמשות בספרים קודמים בלי הזכרת שם מחברם. הסיבה התיאולוגית הנ"ל של ענווה אינטלקט-טואלית באה בחשבון כהסבר רק אם המדובר באנונימיות הראשונה — כתיבה בעילום-שם, הדוגמה שמביא המחבר מ"ספר התרומה", ששם מחברו ידוע לנו ואילו חלקם של חכמים קודמים בספר זה אינו ידוע כל הצורך, היא בחינת "אין הנידון דומה לראיה". אם הסיבה התיאולוגית הנ"ל שרירה, חייב היה ר' ברוך בר' יצחק מוורמייזה להעלים את שמו, אך לא להבליע את מאמרי קודמיו בלי הזכרת שמותיהם. נוסף לכך, ד"ר אורבך עצמו קובע בראשית הספר ש"בראשונה השתדלו לציין בראשו של כל דבור או בסופו את שם אומרו" (עמ' 21). התוספות "נשארו במצב משתנה ובלתי-חתום" (שם), תלמידים האריכו וקיצרו, הוסיפו וגרעו, העבירו מקובץ לקובץ, ואין כאן אפוא אנונימיות מסיבות תיאולוגיות אלא אנונימיות סגנונית-שגרתית, שהעדיפה לצטט בשם "יש אומרים" או "יש מפרשים" במקום: "רבי פלוני אומר", ולא עוד אלא השיטה הידיאלקטית, כפי הסברו הנאה של המחבר עצמו (עמ' 538 ואילך). התקוממה נגד האנונימיות וחיפשה מקורות ראשוניים מדויקים, המביאים דברים בשם אומרם במשנה, תוספתא, מדרשים ובדברי הגאונים.

מעניין שבתוך פרשה זו, המתארת את דרך התהוותן של התוספות, נותן לנו המחבר בלא-יודעים דוגמה מאלפת לאותו סוג הקבלה אשר הזכרנו בראשית דברינו: הקבלה בין תופעות דומות בתקופות שונות ובארצות רחוקות. "דרך התהוותה והתגבשותה של הספרות הרבנית באשכנז ובצרפת דומה אפוא לנהוג בימי-הביניים בכלל, אבל לפחות בה במידה יש להדגיש גם בהופעות חיצוניות הללו את הדמיון לדרך ההתהוות והתגבשות של הספרות התלמודית הקדומה, קובצי המשניות והברייתות, התלמודים והמדרשים, שגם היא לא היתה מנותקת כלל וכלל מדרכי החיבור והפצת ה'ספרים' המקובלות בעולם העתיק" (עמ' 525). ברור, שההדגשה כאן צריכה להיות על הדמיון הכללי, מעל לזמן ולמקום, בהתגבשות יצירות ספרותיות קיבוציות, וכל רכו' להשפעה, או אפילו להקבלה מצומצמת, מיותר, וכנטול דמי.

בעיה מרכזית אך מסובכת היא התאם ההלכה למציאות, או בלשונו הצירורית של אורבך: "המתיחות בין המגמה הפורמאליסטית, הרואה לפנייה רק את המקורות ומנסה להסיק מהם הלכה למעשה, לבין המגמה הפינאליסטית-התכליתית, התובעת לפתור את הבעיה שהועמדה על-ידי המציאות ולהשיב על השאלה ששאלה" (עמ' 571). בעיה זו מבצבצת ועולה מוסן לזמן בדיונים הביוגראפיים של אורבך (עיין למשל, עמ' 78, 79, 369, 397, 430, ועוד). הוא נוטה לפתרון היסטורי-מעשי קל ונוח — קל יותר מדי ונוח יותר מדי: המציאות, אשר לא תגונה, כפתה על בעליה-הלכה לפרשה או לשנותה בהתאם לדרישות החיים. כזה משפטו על רבנו תם: "ההתחככות בהם [בתנאי זמנו] הביאתו למציאת הבחנות, שפירושן היה ביטול ההלכה, שתנאי הזמן עשו את קיומה בלתי-אפשרי" (עמ' 79). פתרון זה, המתעלם מבעיות עיוניות-אימאננטיות בהתפתחות ההלכה ובהגדרת המושג "תורה שבעל-פה", לפי שנצטיירה אצל אותם אנשי ההלכה המסורתיים בהם דן המחבר, מאושש אותו אורבך, כביכול, על-ידי השוואה למתרחש במשפט הרומי ומסכמו בסתגם של הוקר גרמני על התהליך הפנימי של השתלשלות המשפט הרומי: durch das römische Recht aber über dasselbe hinaus. (עמ' 571).

השוואה זו פותחת פתח לביקורת יסודית של השקפת המחבר בעניין זה. המחבר מסיח דעת, כמו

שאמרנו, משאלות-יסוד ומפשט את הבעיה את סבך הומרותיה. בכל מדע, בכל בניין מחשבת-שיטתי, יש תהום מסוימת בין מערכת המושגים המופשטים ובין הערכים המציאותיים, בין ניסוח ההלכות ובין ביצוען, המחשתן ואימותן בחיים. זהו ההבדל הקיים, למשל, בין "מדע טהור" (pure science) ובין "מדע שמושי" (applied science), או בין "הלכה" ובין "מעשה". אין לגשר בין שתי התופעות הללו על-ידי ביטולו הגמור של צד אחד. אם ניתן למציאות — כפי שעושה אורבך — להשתלט על הכול בלי התנגדות, הרי אין מתיחות, אין התנגשות, ואין בעיה. אם ההתפתחות המשפטית מותנית אך ורק ב"מציאות הימים ההם על תביעותיהם ועל תנאיה המתחלפים" (עמ' 571), הרי ה"בעיה" האימאננטית של תולדות ההלכה היא קונסטרוקציה דמיונית — ותו לא. המחבר "מצליח" להפיג את המתיחות בין ה"מגמה הפורמאליסטית" וה"מגמה הפינאליסטית" על-ידי שעבוד הראשונה לשנייה. אמנם, פה ושם באים דבריה-הסתייגות מפתרון קל זה. הוא מכיר (עמ' 430) ש"אימות העניין מתוך המקורות" ו"דעות הפוסקים הקדמונים" היו גורמים בעלי-השפעה יחד עם "תנאי המקום והזמן והנהוג המקובל". אך אין אלה אלא הערות-אגב. בסיכומי של דבר, עם כל החשיבות שיש להקצות ל"מציאות" כשותף בהתקמות ההלכה על צורתיה וביטוייה השונים, יש כאן המחשה יתרה, ריאליזאציה, או אקטואליזאציה מוגזמת של ההלכה.

[ג]

דין נרחב ומקיף כזה באסכולה הלכית-היסטורית מסוימת תובע ציון מקומה ההיסטורי בהתפתחות ההלכה והגדרת החידוש שבשיטתה. מחברנו נענה לתביעה זו, אך נראה שלא מילא אותה די הצורך. במקום אחד בהתחלת הספר, בהרגשה נכונה אך בלי הנמקה מספקת, פוסק המחבר ש"רבנו תם ושאר בעלי התוספות הוסיפו דברים חדשים לתלמוד או המשיכו בדרכו והשלימוהו" (עמ' 19). בסוף הספר חוזר המחבר ואומר: "וכאן אנו עדים למעין פסיחה על תקופת-הביניים, זו של הגאונים ושל ראשוני חכמי אשכנז וצרפת עד לרש"י... בעלי התוספות החלו במקום שהתלמוד הפסיק... גדולה מזו, הם משלימים מה שהחסיר התלמוד ואומרים מה ש'היה יכול לומר'" (עמ' 525—526). הוא מביא פסקה מעניינת מתשובות הריב"ש, שבה הוא משתדל לקבוע את חשיבותם של בעלי התוספות מנקודת-ראות היסטורית ביחס לתרומות הספרותיות הזעירות של הגאונים, אך אין אורבך ממצה את מובנה של פסקה זו. היוצא מתוך דבריו של הריב"ש — "והמאור השני ר' יעקב איש תם אשר כמוהו בפלפול לא נהיה מאחר שהתלמוד נחתם... כי בימיו עדיין לא נעשו חבורין על התלמוד כי אם מעט מוער... וגם באלה אין בהם דבר חדש על הכתוב בתלמוד כי אם באור ומעט תוספות" — הוא שבעלי התוספות הוסיפו נדבך חדש וחשוב בבניין ההלכה, וסקירה היסטורית חטופה תראה בעליל שכן הוא.

משימתם העיקרית של גאוני יעקב וראשי הישיבה — אחר עריכתו של התלמוד בבלי והתימתו בסוף המאה החמישית או בראשית המאה השישית — היתה לבארו וללבונו, לפענחו ולפרשו, להשריש אותו בכל תפוצות ישראל ולעשותו תורת-חיים מקובלת על כל חלקי העם. משום כך נאלצו לדון ב"פירושי המלות" יותר מאשר בפירוש העניין (ראה, למשל, פירוש הגאונים לסדר טהרות המיוחס לרב האי או פירוש ר' סעדיה גאון למסכת ברכות); הבנת התלמוד היתה מוגבלת, ולכן היו דרושים ספרי-עזר שונים (ראה, למשל, הקדמת ר' נסים ל"ספר המפתח" או תשובת רב פלטיץ גאון בנוגע לספרים אלה ["תמדה גנוזה", קי]). תשובות הגאונים — בניגוד לתשובות הארוכות של ימיה-הביניים שהיו מעין מסות הלכיות — עסקו בשאלות יום-יום, הורו הלכה למעשה, בלי הסברים וביאורים, או ענו על שאלות אלמנטאריות בלימוד התלמוד. "דברים שהשעה צריכה להם" — לשונו של הרמב"ם (הקדמה ל"משנה תורה") בתיאור פעולותיהם הספרותיות של הגאונים — קבעו את הצביון הספרותי

של תקופת הגאונים. צרכים דחופים, חיוניים, אך פרוזאיים אלה מנעו התרחבות אקאדמית. גם הרמב"ם בספיקה הנ"ל וגם המאירי בפתיחה ל"בית הבחירה" על מסכת אבות מדגישים שהתעסקו הגאונים בפרטים: בשאלות ממשיות, פירושים למסכת או אפילו לפרק ו"שמועות מפורזות", אך לא בעניינים "כוללים כל התלמוד". "ואין בהם שבר רעבון המתלמדים כלל".

התאמצות "לכלול כל התלמוד" מתוך גישה ביקורתית-השואאתית, הסוקרת את הש"ס בסקירה אחת, הרואה את הסוגיות בשלמותן, מגלה קשיים ופותרתם, מרגישה בסתירות ומיישבתן על-ידי ניתוח הגיוני של מושגייסוד — התאמצות זו נעשתה לראשונה על-ידי חכמי התוספות, ובזמן אחד, כפי שיש לציין למען השלמות ההיסטורית, גם על-ידי חכמי פרובאנס. הם שכללו את השיטה הביקורתית — השיטה הידועה בחוגים תורניים כ"למדנות" — שהשפיעה על כל מהלך הלימוד התלמודי דרך הרמב"ן והרשב"א עד לר' עקיבא איגר ור' חיים הלוי איש בריסק. אנו עדים בפעם הראשונה לשקלא-וטריא מעמיקה בהסבר מונחים משפטיים מסובכים, הגדונים בסוגיות שונות מרובות בכל הש"ס, כמו ספק-ספיקא, בררה, התיכה נעשית נבלה, וסת, חוקה, מיגו, וכדומה. על-ידי כינוס כל הסוגיות הקרובות, השוואתן וניגודן, ניתוח רעיוני של הבעיות, הבהירו ראשונים אלה כמה וכמה סתומות, שבלעדיהם עדיין היינו מגשימים באפלה בנוגע להבנתם הנכונה, ואלה דבריו הנלהבים של המהרש"ל: "לולי חכמי הצרפתים בעלי התוספות שעשאוהו ככדור אחד... והפכוהו וגלגלוהו ממוקם למקום שגראה לנו כחלום מבלי פותר... ונמצא מיושר התלמוד ומקושר" (עמ' 538).

אורבך לא צייר תמונה זו בשלמותה — לא את ההתפתחות ההיסטורית ולא את הצד השיטתי. לא די לפסוק שהתחילו בעלי התוספות במקום שהפסיקו בעלי התלמוד, ואין אישור או אימות בהכרזה נוספת ש"בעלי התוספות סיגלו לעצמם את דרכי הדיון של האמוראים והטכניקה המיוחדת לבטאם" (עמ' 526). סגולות אלו הן נחלת רבים, בעוד שכאן מדובר בתכונות המיוחדות לבעלי התוספות. אמנם, בפרק האחרון מובא חומר מרובה לבירור שיטתם של בעלי התוספות, אך אין בירור שיטתי. בא כאן תיאור מאיר-עניינים של כמה פרשיות בהלכות בדיקת טכסס והגהתו, שימוש בירושלמי ובמדרשי הלכה, וכדומה, אך אין התעמקות הלכית. אין אנו עומדים על תכונותיה הפנימיות ואין אנחנו מכירים את סוד תיוגותיה של שיטת התוספות. נחוץ להגדיר מהותה של שיטה זו ולציין את המוקדם והמאוחר בשלבי התפתחותה. ועל אחת כמה וכמה שלא בא ניתוח כזה בתיאורים הביוגראפיים, שכן שם משועבד העיון ההלכי לדיון האישי-הפסיכולוגי. אנו קוראים, למשל, על עצמאותו, גאוותו וגדלותו של רבנו תם, אבל אין לנו מושג בהיר על שיטתו האנאליטית בלימוד. המחבר מעיר במקום אחד — בענייני אגדה, אך דבריו כוחם יפה גם לענייני הלכה — על "טכניקה של יישוב קושיות וסילוק סתירות" (עמ' 553). רבנו תם הוא מראשי המדברים בשיטה הביקורתית וממניחי יסודותיה; יש להניח שרישומיה של טכניקה זו, הבאה במקום ניתוח רעיוני-הגיוני, ניכרים אצלו. ראוי לעיין ולראות באיזה מקום מציע רבנו תם הסבר מבוסס על ניתוח כזה ובאיזה מקום מסתפק הוא בתשובה טכנית מעט או הרבה ה"ל "תקנת חכמים", "זה דרבנן וזה דאורייתא", וכדומה. באופן זה אפשר להתחקות על התפתחות מהסתברות ושכלול שיטתו של רבנו תם. והוא הדין בבעלי התוספות בכלל, שהרי שיטה זו — הסיסה הדיאלקטית-ביקורתית, שהיתה אחת ואחידה אצל רבנו תם והר"ג, הראב"ן והריב"א, "ספר התרכה" ו"ספר יחוסי תנאים ואמוראים", "ספר מצוות גדול" ו"ספר הרוקח" (עמ' 523) — לא צמחה, כנגשה ייצאה לאוויר בית-המדרש במלוא חריפותה ודייקנותה.

~~ל"ספר האשכול" (עמ' 46, הערה 36). דברי הראב"ד על הגאונים נדפסו על-ידי מ. ז. הסידה ב"הסגולה" ואין צורך לשאוב ממקורות משניים (עמ' 571, הערה 17).~~

אין כוונתנו בהערות עובדתיות ושיטתיות אלו לשלול או להקטין את זכויותיו המרובות של ד"ר אורבך. מבקר, המתאווה שביקורתו גם תתרום תרומה זעירה למקצוע הנידון, נוטה להתעכב בפרוטרוט על אי-אלו נקודות חלשות או שליליות בחלקן ולעבור בפרופף ובחיפזון על הטוב, המקורי והמרענן שבספר — מתוך הנחה, שיעיין הקורא המעוניין בספר וישיכיל להעריך את מעלותיו כראוי. והרי אין שמץ של ספק, שהחיובי והחיובי בספרו החשוב של ד"ר אורבך עולים לאין ערוך על כל שלילה או תורפה שאפשר לגלות בו. יש רק יסודות מועטים בהם יכול מבקר, המתאמר להאיר או לחדש, להיתלות ולהתגדר. זהו מחקר מאלף ומגרה על נושא מרכזי ומסובך, אשר חובה על המבקרים והקוראים כאחד להפוך בו ולהפוך בו; כי רק יחידי סגולה מזויגים בידיעות ההלכיות וההיסטוריות הנחוצות למפעל כזה. החומר המגוון שבספר גדול זה אינו ניתן למיצוי שלם בידי אדם אחד, ואין לדרוש דרישה כזאת מבשר-רודם. טוב עשה ד"ר אורבך, לדעתנו, שהחליט לפרסם את הספר עכשיו בצורתו הנוכחית ולא המתין שנים מרובות נוספות — יאריך ה' ימיו ושנותיו — כדי לשכללו עוד ולמצות את החומר שהשקיע בו מיצוי נוסף, הלכי והיסטורי כאחד. בזאת בא אורבך וחיוב את חכמי דורנו התחייבות כפולה: לאחוז במחקר מונוגראפי-מפורט ולהמשיך בבירור הפרטים ומיצויים, שהרי לא ייתכן להקדים סיכום לניתוח, אבל לא להניח את ידיהם מעבודות סיכום המעידות על שליטה ריבונית במקורות וראייה היסטורית כוללת. עם הופעתו קנה לו הספר שבייתה בעולם התורני והמדעי, ושום רוח, מצויה או בלתי-מצויה, לא תעקור אותו. מי יתן ונזכה גם ל"מהדורה בתרא", שתכלול את מחקריו וחיידושיו של ד"ר אורבך, שהוא מחדש בוודאי מדי יום ביומו, כיד ה' הטובה עליו.